

પ્રસ્તાવના

વિદ્યાર્થીમિત્રો, એકમ-6માં આપણે જોયું કે સમાજ જીવનમાં સમૂહ માધ્યમોની ભૂમિકા મહત્વની છે. કોઈ એક જગ્યાએ બનતી ઘટના ક્ષણભરમાં વિશ્વમાં ફેલાય છે. સામાજિક આંદોલન વિશેની જાણકારી પણ સમૂહ માધ્યમોને લીધે આપણને મળે છે. આ સામાજિક આંદોલનો કોને કહેવાય, કયા-કયા પ્રકારનાં સામાજિક આંદોલનો થયાં છે, આંદોલનનાં લક્ષણો કયા છે અને માનવ સમાજ પર તેની કેવી અસર પડે છે તેની માહિતી આ એકમમાં મેળવીશું.

સામાજિક આંદોલનને સામાજિક ચળવળ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અંગ્રેજીમાં તેના માટે ‘Social Movement’ શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે છે. સામાજિક ચળવળ કે આંદોલન આખરે તો સમાજમાં થતાં હોવાથી એની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ અસર સમાજની વ્યવસ્થા ઉપર પડે છે. આથી આ એકમમાં ‘સામાજિક આંદોલન’ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

‘સામાજિક આંદોલન’ શબ્દ 19મી સદીમાં પહેલ-વહેલો વપરાવા લાગ્યો તે સમયે આ શબ્દ અમુક ચોક્કસ અર્થમાં વપરાતો અને આજે આ શબ્દનો ઉપયોગ કિસાન ચળવળ, ખેતમજૂર આંદોલન, યુવક આંદોલન, મજૂર આંદોલન, સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન, ભૂદાન ચળવળ, ગુજરાતમાં થયેલું નવનિર્માણ આંદોલન વગેરે અનેક ઘટનાઓ દર્શાવવા માટે થવા લાગ્યો છે.

જુદા-જુદા સમયે અને જુદા-જુદા સંજોગોમાં સમાજના જુદા-જુદા વિભાગો તરફથી રૂઢિગત સંસ્થાઓ કે મૂલ્યોને બદલે નવી વ્યવસ્થાઓ નિર્માણ કરવાની માંગણીઓ રજૂ કરવામાં આવે છે; પરંતુ પરિવર્તનની માંગણીનો પ્રતિકાર કરવામાં આવે છે અને વર્તમાન વ્યવસ્થાઓ, જૂની ટેવો જાળવી રાખવા માટેના પણ પ્રયાસ થાય છે. આમ, એક બાજુ પરિવર્તનની માંગણી કરતાં જૂથો અને બીજી બાજુ વર્તમાન વ્યવસ્થા ટકાવી રાખવા માંગતાં જૂથો - આ બંને વચ્ચે કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપનો સંઘર્ષ થાય છે. આ ઘટના સામાજિક આંદોલન જન્માવે છે.

આ રીતે જોઈએ તો સામાજિક આંદોલન અજાણતાં જ પેદા થઈ જતી ઘટના નથી. તેની પાછળ સભાનતાપૂર્વકના હેતુઓ રહેલા હોય છે. તેમાં પરિવર્તન માટેની સભાન માંગણી રહેલી હોય છે. આંદોલન સાથે વિચારસરણી પણ સંકળાયેલી હોય છે. વિચારસરણી આંદોલનકારીઓના અસંતોષને પ્રગટ કરે છે, સમસ્યાઓના નિવારણનો માર્ગ રજૂ કરે છે અને પરિવર્તનની માંગણીનું વાજબીપણું પ્રસ્થાપિત કરે છે.

સામાજિક આંદોલનનો અર્થ

સામાજિક આંદોલન એ સામાજિક પ્રક્રિયા છે. મોટે ભાગે સામાજિક પરિવર્તન ધીમું અને બિનઆયોજિત હોય છે; પરંતુ લોકોની અપેક્ષાઓ અને દૃષ્ટિકોણ બદલાઈ જતાં કેટલીક વખત પ્રવર્તમાન સમાજનાં ‘દૂષણો’ દૂર કરવા માટે અને નવી જીવનપદ્ધતિ પ્રસ્થાપિત કરવા માટે લોકોને કોઈક સામૂહિક પગલું લેવાનું જરૂરી લાગે છે; પરંતુ અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે લોકોના કામચલાઉ અને છૂટાછવાયા સામૂહિક પગલાંને ‘સામાજિક આંદોલન’ કહી શકાય નહિ.

જુદા-જુદા સમાજશાસ્ત્રીઓએ ‘સામાજિક આંદોલન’ની જુદી-જુદી વ્યાખ્યાઓ આપી છે.

બ્રુમ અને સેલ્ઝનિક - ‘લોકોનું સામૂહિક પગલું જ્યારે સંગઠિત, લાંબા સમય સુધી ચાલે એવું હોય છે, ત્યારે તેવા સામૂહિક પગલાંને સામાજિક આંદોલન કહેવાય.’

એટલે કે સમાજનાં પ્રવર્તમાન દૂષણો દૂર કરવા માટે અને નવી જીવનપદ્ધતિ પ્રસ્થાપિત કરવા માટે લોકો જ્યારે કોઈ સંગઠિત અને લાંબા સમય સુધી ચાલે એવું સામૂહિક પગલું ભરે ત્યારે તેને ‘સામાજિક આંદોલન’ તરીકે ઓળખાવી શકાય.

નિસ્મેત - ‘સામાજિક ચળવળને ચોક્કસ ધ્યેય હોય છે. આ ધ્યેય તે સામાજિક માળખામાં પરિવર્તન લાવવાનું છે.’

સામાજિક આંદોલનના ખ્યાલને વધુ સ્પષ્ટ કરવા સામાજિક આંદોલનનાં લક્ષણો જોઈએ.

સામાજિક આંદોલનનાં લક્ષણો

(1) આંદોલન એ સામાજિક અને લાંબાગાળાની પ્રક્રિયા છે.

- (2) આંદોલન સામૂહિકતા ધરાવે છે.
- (3) કોઈ પણ આંદોલન ધ્યેયલક્ષી હોય છે.
- (4) સામાન્ય રીતે મોટા ભાગનાં આંદોલન ચોક્કસ પ્રકારની વિચારસરણીથી પ્રેરિત હોય છે.
- (5) આંદોલન ક્રિયા તરફની અભિમુખતા દર્શાવે છે.
- (6) લગભગ બધાં આંદોલનોમાં વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓનું ચોક્કસ પ્રકારનું તાદાત્મ્ય હોય છે.
- (7) પ્રત્યેક આંદોલનમાં પોતાની માંગણીઓને રજૂ કરવાની ચોક્કસ પદ્ધતિ હોય છે અને એ માટે અનેક પ્રકારની રીતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.
- (8) પ્રત્યેક આંદોલન બદલાવ અને સાતત્યની લાક્ષણિકતા ધરાવે છે.

સામાજિક આંદોલનોના પ્રકાર

સામાજિક આંદોલનોને કોઈ એક ચોક્કસ શ્રેણીમાં મૂકવાં ઘણું મુશ્કેલ છે. સામાજિક આંદોલનોને તેની લાક્ષણિકતાઓને આધારે જુદા-જુદા સમાજશાસ્ત્રીઓએ જુદી-જુદી રીતે વર્ગીકૃત કરેલાં છે, તેમ છતાં વિશ્લેષણાત્મક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સામાજિક આંદોલનના ચાર પ્રકાર દર્શાવી શકાય :

- (1) સુધારાવાદી સામાજિક આંદોલન (Reformative Social Movement)
- (2) ક્રાંતિકારી સામાજિક આંદોલન (Revolutionary Social Movement)
- (3) પ્રતિરોધાત્મક સામાજિક આંદોલન (Resistant Social Movement)
- (4) વિરોધાત્મક સામાજિક આંદોલન (Protest Social Movement)

હવે આપણે આ ચારેય પ્રકારના આંદોલનની વિસ્તૃત સમજ મેળવીએ.

(1) સુધારાવાદી સામાજિક આંદોલન :

વર્તમાન સામાજિક સ્થિતિને સુધારવા માટેનાં આંદોલનને સુધારાવાદી સામાજિક આંદોલન કહે છે.

સુધારાવાદી સામાજિક આંદોલન, સમાજના કોઈ એક પક્ષ કે કેટલાંક ભાગોમાં જ પરિવર્તન લાવે છે. આ પ્રકારના આંદોલનો વર્તમાન સામાજિક વ્યવસ્થા સામે પડકારરૂપ હોતાં નથી; પરંતુ સમાજમાં જે રીતરિવાજો છે તેને ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સુધારાવાદી સામાજિક આંદોલન નૈતિકતા સાથે જોડાયેલું હોય છે અને તેની સાથે સામાજિક પ્રતિષ્ઠા જોડાયેલી હોય છે. સમાજના મોટા ભાગના લોકો જે સમસ્યાઓ પ્રત્યે ઉદાસીન હોય છે તેવી સમસ્યાઓ પ્રત્યે લોકોનો જનમત જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન આ પ્રકારનાં આંદોલનો દ્વારા કરવામાં આવે છે.

સામાજિક આંદોલન

સુધારાવાદી આંદોલનનું કાર્ય સમાજમાં એક આદર્શ પ્રસ્થાપિત કરવાનું હોય છે. આ પ્રકારનાં આંદોલનોમાં નેતા કે સભ્યો મોટા ભાગે એવા લોકો હોય છે, જે આવી સમસ્યાઓના ભોગ બન્યા હોય. સુધારાવાદી આંદોલનો સમાજના લોકોની પરંપરાગત માન્યતાઓ, કર્મકાંડો, વલણો તથા જીવનપદ્ધતિમાં પરિવર્તન લાવવાનું કાર્ય કરે છે. જેમ કે રાજા રામમોહનરોય દ્વારા સતીપ્રથા તથા બાળલગ્નોનો વિરોધ કરી બ્રહ્મસમાજની સ્થાપના કરી, સમાજના કુરિવાજો ને દૂર કરી સમાજમાં પરિવર્તન લાવવા માટે જ આંદોલન ચલાવવાનું હતું. ગુજરાતમાં કવિ નર્મદનું સુધારાવાદી આંદોલન તથા કરસનદાસ મૂળજી તથા મહર્ષિ કર્વેના સ્ત્રી-કેળવણી માટેનાં આંદોલનો આનાં ઉત્તમ ઉદાહરણ કહી શકાય. આ પ્રકારનાં આંદોલનો શાંતિપૂર્વક અને અહિંસક હોય છે.

(2) ક્રાંતિકારી સામાજિક આંદોલન :

ક્રાંતિકારી સામાજિક આંદોલન સુધારાવાદી આંદોલન કરતાં બિલકુલ વિરુદ્ધ પ્રકારનાં છે, જે સમાજના કોઈ એક

ક્ષેત્ર કે ભાગમાં પરિવર્તનની હિમાયત નથી કરતાં; પરંતુ સમાજમાં ધરમૂળથી ફેરફારની હિમાયત કરે છે. આ પ્રકારનું આંદોલન સમાજની વર્તમાન વ્યવસ્થાને સ્થાને સંપૂર્ણ નવી જ વ્યવસ્થા સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ ધરાવે છે. હર્બટ બ્લૂમર ક્રાંતિકારી આંદોલનની નીચે પ્રમાણે વિશેષતાઓ દર્શાવે છે :

- ક્રાંતિકારી આંદોલન સંપૂર્ણ સામાજિક વ્યવસ્થાનું પુનઃ નિર્માણ કરે છે.
- ક્રાંતિકારી આંદોલન વર્તમાન સમયમાં પ્રસ્થાપિત મૂલ્યો, રૂઢિઓ, રિવાજોને સ્થાને નવાં નૈતિક મૂલ્યોની નવી યોજના રજૂ કરે છે.
- આ આંદોલન સમાજની સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે વર્તમાન સંસ્થાઓ (સંસદ, પોલીસ, ન્યાયતંત્ર)માં વિશ્વાસ ધરાવતા નથી. તેને સ્થાને નવી સંસ્થા શરૂ કરવામાં માને છે.
- આ આંદોલનમાં લોકમત ઊભો કરવામાં આવતો નથી; પરંતુ લોકોને જ પોતાના પક્ષમાં લઈ લે છે.
- આ પ્રકારનાં આંદોલન મોટે ભાગે સમાજના નિમ્ન વર્ગોમાંથી ઉદ્ભવે છે, કારણ કે તેઓનું શોષણ વધુ થતું હોય છે.
- ક્રાંતિકારી આંદોલનમાં સમાજ બે ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. એક વર્ગ એવો છે કે જેની પાસે ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી હોય છે અને બીજો વર્ગ એવો છે કે, જેની પાસે ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી નથી, પણ તેઓ પાસે શ્રમ હોય છે. આ પ્રકારનાં આંદોલનો આ બંને પ્રકારના વર્ગો વચ્ચેના સંઘર્ષમાંથી ઉદ્ભવતાં હોય છે.

વિશેષમાં કહી શકાય કે ક્રાંતિકારી સામાજિક આંદોલનમાં વૈચારિક ક્રાંતિનો પણ સમાવેશ કરી શકાય. ભારતના સંદર્ભમાં જોઈએ તો ડૉ. વર્ગસિ કુરિઅનનાં અમુલ દ્વારા ઊભી થયેલ “શ્વેત ક્રાંતિ” તથા વિનોબા ભાવેનાં ભૂદાન, ગ્રામદાન, સંપત્તિદાન દ્વારા સમાજમાં થયેલ ક્રાંતિ તેનાં ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

સુધારાવાદી આંદોલન અને ક્રાંતિકારી આંદોલન વચ્ચેનો તફાવત :

સુધારાવાદી આંદોલન	ક્રાંતિકારી આંદોલન
(1) સમાજના આંશિક પરિવર્તન સાથે જોડાયેલ હોય છે.	(1) સમાજના સંપૂર્ણ પરિવર્તન સાથે જોડાયેલ છે.
(2) પ્રસ્થાપિત સામાજિક વ્યવસ્થામાં સુધારણા કેન્દ્રસ્થાને છે.	(2) પ્રસ્થાપિત સામાજિક વ્યવસ્થાને સંપૂર્ણપણે નકારે છે.
(3) આંદોલનો સાથે આદર અને સન્માન જોડાયેલાં હોય છે.	(3) આ આંદોલન સાથે આદર-સન્માન જોડાયેલા હોતા નથી કારણ કે સ્થાપિત નિયમો અને વ્યવસ્થાનો અસ્વીકાર કરવામાં આવતો હોય છે.
(4) લોકમતને સમસ્યાના સમાધાન માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે.	(4) આ પ્રકારનાં આંદોલનોમાં જબરદસ્તીથી લોકોને પોતાના પક્ષમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.
(5) આ આંદોલન મધ્યમવર્ગ દ્વારા ચલાવવામાં છે. આવે	(5) આ આંદોલન મહદંશે શોષિત વર્ગમાંથી ઉદ્ભવે છે.
(6) આ આંદોલન સામાજિક પરિવર્તન માટે બહુ ગંભીર હોતાં નથી. તેનો ઉદ્દેશ સમાજમાં આદર્શ મૂલ્યોની પુનઃસ્થાપના કરવાનો હોય છે.	(6) ક્રાંતિકારી આંદોલનોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વર્તમાન પ્રસ્થાપિત વ્યવસ્થાને નષ્ટ કરી તેનાં સ્થાને નવી વ્યવસ્થા પ્રસ્થાપિત કરવાનો હોય છે.
(7) સુધારાવાદી આંદોલનો શાંતિપ્રિય અને અહિંસક હોય છે.	(7) ક્રાંતિકારી આંદોલનો મહદંશે હિંસક હોય છે.

(3) પ્રતિરોધાત્મક સામાજિક આંદોલન :

જ્યારે સમાજમાં સામાજિક પરિવર્તનની ગતિ ઝડપી બને છે અને લોકો તેની તીવ્રતા સાથે સમાયોજન સાધી શકતા નથી, ત્યારે જે આંદોલન થાય છે તે આંદોલનને પ્રતિરોધાત્મક આંદોલન તરીકે ઓળખાવી શકાય. પ્રતિરોધ એટલે રોકવું કે વિરોધ કરવો તે. જ્યારે સમાજમાં જે પરિવર્તન આવે છે તે તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે નથી હોતું, ત્યારે

લોકો આ પરિવર્તનની વિરુદ્ધમાં આંદોલન ચલાવે છે. તેને પ્રતિરોધાત્મક આંદોલન કહેવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો નર્મદાબંધ વિરોધી આંદોલન, અમુક ભાષા કે ભાષાઓ પ્રત્યે વિરોધ દર્શાવતાં આંદોલન વગેરે પ્રતિરોધાત્મક આંદોલનો છે. પ્રતિરોધાત્મક આંદોલનોનું પરિણામ કાં તો ઘણું જ આંશિક પરિવર્તન હોય છે અથવા તો જે-તે પરિસ્થિતિને ટકાવી રાખવા માટેનું હોય છે.

એ. એલ. બર્ટ્રન્ડ જણાવે છે કે પ્રતિરોધ આંદોલનો એવાં આંદોલન છે અથવા તે એટલા માટે ઉદ્ભવે છે કારણ કે લોકોને એવો વિશ્વાસ હોય છે કે જે કંઈ પરિવર્તન આવી રહ્યું છે અથવા વર્તમાનમાં જે પરિસ્થિતિ છે તે યોગ્ય નથી તેથી તેનો વિરોધ કરવો જોઈએ. આવાં આંદોલનોનો ઉદ્દેશ જે પરિવર્તનો આવી રહ્યાં છે તેને રોકવાનો છે અને જે-તે પરિસ્થિતિને જેમ છે તેમ ટકાવી રાખવાનો છે. આ આંદોલન સાથે જે લોકો જોડાયેલા છે તેમનો ઉદ્દેશ એ હોય છે કે તેઓ પરિવર્તન ઈચ્છતા નથી. ક્યારેક આ આંદોલનો એટલા માટે ઉદ્ભવે છે કે સમાજમાંનાં સ્થાપિત હિતોને પોતાનું વર્ચસ્વ, સત્તા જોખમાતી હોવાનો ભય હોય છે. જેમ કે ગામમાં જમીનદારો અને ખેતમજૂરો વચ્ચે થતાં આંદોલનો. ‘ખેડે તેની જમીન’ના કાયદા વિરુદ્ધમાં જે પ્રતિક્રિયા ઉદ્ભવે તેને આ પ્રકારનાં આંદોલનો કહેવાય.

(4) વિરોધાત્મક સામાજિક આંદોલન :

વિરોધાત્મક આંદોલન મુખ્યત્વે પ્રસ્થાપિત વ્યવસ્થાનો વિરોધ છે. જ્યારે આપણે કોઈ વ્યવસ્થાથી સંતુષ્ટ નથી હોતા, ત્યારે આપણે તેનો વિરોધ કરવાની શરૂઆત કરીએ છીએ. કેટલાક સમાજશાસ્ત્રીઓએ વિરોધાત્મક આંદોલનને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વિરોધાત્મક આંદોલનો એવાં આંદોલનો છે, જેમાં કાં તો અસંતોષની અભિવ્યક્તિ થાય છે અથવા તો એવી માંગણી હોય છે જે પૂર્ણ કરવામાં આવી હોતી નથી. આવા પ્રકારના વર્તન-વ્યવહારો સામૂહિક રૂપનાં આંદોલનો હોય છે, જેને વિરોધાત્મક આંદોલનો કહી શકાય. વિરોધાત્મક આંદોલનો મુખ્યત્વે ત્રણ બાબતો સાથે જોડાયેલ હોય છે :

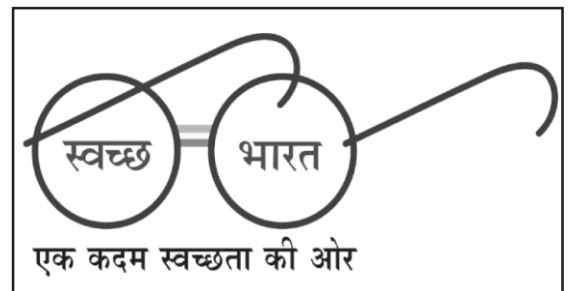
- અસંતોષ અને અન્યાય માટે : કેટલીક ઘટનાઓ જે સમાજમાં યોગ્ય લાગતી ન હોય તેમજ અન્યાયકારી લાગતી હોય ત્યારે વિરોધ શરૂ થાય છે.
- માંગણીઓ માટે : સમાજમાં કેટલીક ઘટનાઓ ન બનવી જોઈએ અથવા જો આવી કોઈ ઘટના બની તો તેની વિરુદ્ધમાં માંગણીઓ શરૂ થાય છે.
- પ્રતિરોધ માંગણીઓ માટે : એવું શક્ય બને કે એવી કોઈ ઘટના બનવાની હોય કે જેથી તેની સામે નવી માંગણીઓ રજૂ કરવામાં આવતી હોય. દા.ત., જ્યારે ચોરીનું પ્રમાણ વધે તો લોકો તેનું પ્રમાણ ઘટે તેવી વ્યવસ્થા કરવાની માંગણી કરે.

આમ, વિરોધાત્મક આંદોલનો એટલે જ્યારે સમાજમાં પરંપરાગત વ્યવસ્થાને દૂર કરીને નવી વ્યવસ્થા પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવે અને લોકોને પસંદ ન પડે ત્યારે આ પ્રકારનાં આંદોલનો થાય છે. તેમજ સમાજમાં લોકોની સામે આર્થિક અને સામાજિક સમસ્યાઓમાં વૃદ્ધિ થાય ત્યારે લોકો વિરોધાત્મક આંદોલન કરે છે. દા.ત., મોંઘવારી સામેનાં આંદોલનો, સ્ત્રી અત્યાચાર વિરોધી આંદોલનો. વિરોધાત્મક આંદોલન, વિકસિત સમાજ હોય કે અવિકસિત સમાજ હોય, દરેક પ્રકારના સમાજમાં જોવા મળે છે. આ આંદોલનો મહદંશે લોકશાહી સમાજમાં જોવા મળે છે.

સ્વચ્છતા આંદોલન

આધુનિક વિશ્વની એક જટિલ સમસ્યા છે - અસ્વચ્છતાની, ગંદકીની. વિશ્વમાં પ્રતિવર્ષ ગામડાંઓ, કસબાઓ, નગરો, મહાનગરોમાં ખડકાતા કચરાના ઢગલાઓ પર્યાવરણવાદીઓ માટે ચિંતાનો વિષય બન્યા છે. જળ, વાયુને પ્રદૂષિત કરતા કચરાના ઢગલાઓએ સમગ્ર માનવજાતિ માટે અનેક પ્રશ્નો પેદા કર્યા છે. 25મી માર્ચ, 2014ના રોજ જિનિવા ખાતે થયેલી એક પરિષદમાં વર્લ્ડ હેલ્થ ઓર્ગેનાઈઝેશને જણાવ્યું હતું કે ઈ.સ. 2012ના અરસામાં વિશ્વમાં કુલ 70 લાખ કરતાં વધુ લોકો માત્ર પ્રદૂષિત વાતાવરણને કારણે મૃત્યુ પામ્યા હતા. વર્લ્ડ હેલ્થ ઓર્ગેનાઈઝેશનના જ એક અન્ય અહેવાલ મુજબ દૂષિત પાણીને લીધે થતા ઝાડાને કારણે દર વર્ષે 22 લાખ લોકો મૃત્યુ પામે છે. દર વર્ષે પાંચ વર્ષથી નાની ઉંમરનાં 18 લાખ બાળકો દૂષિત પાણીને લીધે મૃત્યુ પામે છે. જળ અને વાયુ તો જીવનનાં અભિન્ન અંગો છે; પરંતુ માનવીએ તેમાં કચરો ઠાલવીને માનવજાતના શત્રુ બનાવી દીધા છે.

આજે ચારેબાજુ ગામડાંઓ અને શહેરોમાં કચરો ઊભરાય છે પરંતુ એ કચરો ક્યાં ઠાલવવો એ પણ એક જટિલ સમસ્યા

સ્વચ્છતા આંદોલન

બની છે. આવા સમયે સ્વચ્છતા અંગેના અભિયાને આંદોલનનું સ્વરૂપ ધારણ કરી સૌનું ધ્યાન વિશેષ આકર્ષિત કર્યું છે.

સ્વચ્છતા આંદોલન એ સુધારાવાદી આંદોલનનો જ એક ભાગ છે. ઈ.સ. 2014ની 2જી ઓક્ટોબરે મહાત્મા ગાંધીની 145મી જન્મજયંતીના અવસરે ભારતના વડાપ્રધાનશ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદી દ્વારા સ્વચ્છતા અભિયાનનો આરંભ થયો. આ આંદોલનનો મુખ્ય હેતુ ઈ.સ.2019માં ઊજવાનાર ગાંધીજીની 150મી જન્મજયંતી સુધીમાં સમગ્ર ભારતને સ્વચ્છ કરવાનો છે.

પ્રધાનમંત્રીશ્રીના આદેશાનુસાર આજે સ્વચ્છતા અભિયાન ભારતનાં તમામ રાજ્યોમાં વિસ્તાર પામ્યું છે. ગામડાંની શેરીઓથી શરૂ કરીને શહેરના મહોલ્લાઓ અને જાહેરસ્થાનોની સ્વચ્છતાને પ્રાધાન્ય મળ્યું છે. સરકાર ઉપરાંત વિવિધ સામાજિક અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થા અને સમૂહ માધ્યમો વગેરેના પ્રયાસથી હવે આ આંદોલન એક જનઆંદોલન બન્યું છે.

ભારતમાં સ્વચ્છતા આંદોલનમાં સમાજના તમામ વર્ગના લોકો સ્વયંભૂ જોડાયા છે અને સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં સ્વચ્છતા અંગેના કાર્યક્રમોની એક સાંકળ રચાઈ છે. તમામ જાહેરસ્થાનોમાં સ્વચ્છતા જળવાય તે માટે સરકાર તરફથી 0.5 % સેસ લાગુ કરવામાં આવ્યો છે. શાળા-કોલેજોમાં યોજાતા સ્વચ્છતા અંગેના કાર્યક્રમોથી વિદ્યાર્થીઓએ સ્વચ્છતાને એક મૂલ્ય તરીકે સ્વીકાર્યું છે.

આ રીતે સ્વચ્છતા અભિયાને સુધારાવાદી આંદોલનના ભાગ તરીકે સમગ્ર દેશમાં સ્વચ્છતા અંગેની અનોખી ચેતના જગાવી છે.

સામાજિક આંદોલનની અસરો

સામાજિક આંદોલન એ સમૂહની સામાજિક અભિવ્યક્તિ છે. સમૂહના લોકો પોતાના નક્કી કરેલ હેતુ માટે આંદોલન કરે છે. આંદોલન એક ચોક્કસ પરિવર્તન માટે કરવામાં આવે છે. આ સામાજિક આંદોલન સમાજ ઉપર ખૂબ ગહન અસરો ઊભી કરે છે, જેને નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

- સામાજિક આંદોલન પરિવર્તનની પ્રક્રિયા ઝડપી બનાવે છે.
- લોકોમાં સભાનતા વધે છે.
- નવી નેતાગીરી ઊભી થાય છે.
- વૈચારિક વિકાસ થાય છે.
- વૈકલ્પિક ઉપાયોની ચર્ચા થાય છે.
- આંદોલનથી સમાજમાં બદલાવ આવે છે.

ટૂંકમાં સમાજમાં સામૂહિક વર્તન દ્વારા પોતાના અસંતોષની અભિવ્યક્તિ કરવાના પ્રયત્નો સામાજિક આંદોલનો દ્વારા કરવામાં આવતા હોય છે. આમ, સામાજિક આંદોલનો એ એક સાધન છે, જેના દ્વારા વ્યક્તિ પોતાના અસંતોષને વ્યક્ત કરી સમાજમાં આંશિક કે સંપૂર્ણ પરિવર્તન લાવે છે. સમાજમાં બે પ્રકારના સમૂહો હોય છે : (1) રૂઢિવાદી (2) આધુનિકતાવાદી. જ્યારે આધુનિકતાવાદી સમૂહ દ્વારા સમાજવ્યવસ્થામાં પરિવર્તન લાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે, ત્યારે રૂઢિવાદી સમૂહો આ પરિવર્તનો અટકાવીને જૂની વ્યવસ્થાને ટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમ, સમાજમાં એક યા બીજા પ્રકારનાં લાંબાગાળાનાં કે ટૂંકાગાળાનાં સામાજિક આંદોલનો જોવા મળતા હોય છે. સામાજિક આંદોલનો સ્થગિત તથા સ્થિર સમાજમાં નવચેતના પ્રસરાવવાનું કાર્ય કરે છે.

સામાજિક આંદોલનમાં લોકભાગીદારી આવશ્યક છે. જો લોકભાગીદારી વધુ અને આયોજિત રીતે હોય તો કોઈ પણ આંદોલન સફળ થાય છે. સમાજના સુશાસન માટે આવી જ લોકભાગીદારી આવશ્યક છે, જેનું એક ઉદાહરણ પંચાયતીરાજ છે. જેની સમજ હવે પછીના એકમમાં મેળવીશું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ લખો :

- (1) સુધારાવાદી સામાજિક આંદોલન અને ક્રાંતિકારી સામાજિક આંદોલન વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.
- (2) ક્રાંતિકારી સામાજિક આંદોલનની વિશેષતાઓ જણાવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) સામાજિક આંદોલનનો અર્થ આપી તેનાં લક્ષણો જણાવો.

- (2) પ્રતિરોધાત્મક સામાજિક આંદોલન વિશે માહિતી આપો.
- (3) વિરોધાત્મક સામાજિક આંદોલન વિશે સમજૂતી આપો.
- (4) 'સ્વચ્છતા અભિયાન' વિગતે સમજાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) બ્રૂમ અને સેલ્ઝનિકે આપેલી સામાજિક આંદોલનની વ્યાખ્યા જણાવો.
- (2) સામાજિક આંદોલનનાં લક્ષણો જણાવો.
- (3) સામાજિક આંદોલનના પ્રકારો જણાવો.
- (4) સામાજિક આંદોલનની અસરો જણાવો.
- (5) એ. એલ. બર્ટ્રેન્ડ પ્રતિરોધાત્મક આંદોલન વિશે શું કહે છે ?
- (6) સામાજિક આંદોલન કોને કહેવાય ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ લખો :

- (1) સુધારાવાદી સામાજિક આંદોલન એટલે શું ?
- (2) વિરોધાત્મક સામાજિક આંદોલન એટલે શું ?
- (3) સુધારાવાદી સામાજિક આંદોલનનાં ઉદાહરણો આપો.
- (4) વિરોધાત્મક સામાજિક આંદોલનનાં ઉદાહરણો જણાવો.
- (5) આંદોલનનો ઉદ્દેશ જણાવો.
- (6) નિરબેતે આપેલી સામાજિક આંદોલનની વ્યાખ્યા આપો.
- (7) ક્રાંતિકારી આંદોલનની વિશેષતાઓ કોણે દર્શાવી છે ?
- (8) પ્રતિરોધાત્મક સામાજિક આંદોલનનાં ઉદાહરણો જણાવો.
- (9) ક્રાંતિકારી સામાજિક આંદોલન એટલે શું ?
- (10) સમાજમાં કયા બે પ્રકારના સમૂહ હોય છે ?

5. નીચેના પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં આપેલા વિકલ્પમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી સાચો ઉત્તર આપો :

- (1) કયા આંદોલનનું પરિણામ જે-તે પરિસ્થિતિને ટકાવી રાખવા માટેનું હોય છે ? ☐
(અ) પ્રતિરોધાત્મક (બ) સુધારાવાદી (ક) વિરોધાત્મક (ડ) ક્રાંતિકારી
- (2) બ્રહ્મસમાજની સ્થાપના કોણે કરી હતી ? ☐
(અ) રાજા રામમોહનરોય (બ) કરસનદાસ મૂળજી (ક) કવિ નર્મદ (ડ) મહર્ષિ કર્વે
- (3) ગુજરાતમાં સુધારાવાદી આંદોલન કોણે ચલાવ્યું હતું ? ☐
(અ) રાજા રામમોહનરોય (બ) કવિ નર્મદ (ક) કરસનદાસ મૂળજી (ડ) મહર્ષિ કર્વે
- (4) ગુજરાતમાં સ્ત્રી-કેળવણી માટેનાં આંદોલનો કોણે ચલાવ્યાં હતાં ? ☐
(અ) હર્બટ બ્લૂમર (બ) રાજા રામમોહનરોય (ક) મહર્ષિ કર્વે (ડ) એની બેસન્ટ
- (5) સુધારાવાદી સામાજિક આંદોલન કરતાં બિલકુલ વિરુદ્ધ પ્રકારનું આંદોલન કયું છે ? ☐
(અ) ક્રાંતિકારી આંદોલન (બ) વિરોધાત્મક આંદોલન
(ક) પ્રતિરોધાત્મક આંદોલન (ડ) સરમુખત્યારશાહી આંદોલન
- (6) નર્મદાબંધ વિરોધી આંદોલન કયા પ્રકારનું છે ? ☐
(અ) સુધારાવાદી (બ) ક્રાંતિકારી
(ક) પ્રતિરોધાત્મક (ડ) વિરોધાત્મક

- (7) કયા આંદોલનમાં ફક્ત અભિવ્યક્તિ હોય છે, તેમાં કોઈ ક્રિયા જોડાયેલી હોતી નથી ? ☐
- (અ) ક્રાંતિકારી (બ) સુધારાવાદી
- (ક) પ્રતિરોધાત્મક (ડ) વિરોધાત્મક
- (8) કયા પ્રકારનું આંદોલન નૈતિકતા સાથે જોડાયેલું હોય છે ? ☐
- (અ) વિરોધાત્મક આંદોલન (બ) ક્રાંતિકારી આંદોલન
- (ક) સુધારાવાદી આંદોલન (ડ) પ્રતિરોધાત્મક આંદોલન
- (9) કયા પ્રકારનું આંદોલન શાંતિપ્રિય અને અહિંસક હોય છે ? ☐
- (અ) ક્રાંતિકારી આંદોલન (બ) સુધારાવાદી આંદોલન
- (ક) વિરોધાત્મક આંદોલન (ડ) પ્રતિરોધાત્મક આંદોલન
- (10) કયા પ્રકારનાં આંદોલનમાં જબરદસ્તીથી લોકોને પોતાના પક્ષમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ? ☐
- (અ) સુધારાવાદી આંદોલન (બ) પ્રતિરોધાત્મક આંદોલન
- (ક) ક્રાંતિકારી આંદોલન (ડ) વિરોધાત્મક આંદોલન

પ્રવૃત્તિ

- તમારા પોતાના વિસ્તારમાં આવાં કોઈ સુધારાત્મક આંદોલનો થયાં હોય તો તેની યાદી અને અહેવાલ તૈયાર કરો.
- ભારતમાં થયેલાં વિવિધ આંદોલનની યાદી આંદોલનના પ્રકારોના આધારે તૈયાર કરો.
- સ્વચ્છતા અભિયાન અંતર્ગત અને લોકજાગૃતિ માટે તમારા વિસ્તારમાં સફાઈ કાર્યક્રમનું આયોજન કરો.
- સ્વચ્છતાની અસરો વિશે શાળામાં ચર્ચાસભાનું આયોજન કરો.

